

Kispolgári identitás a 19. században

Heinz-Gerhard Haupt – Geoffrey Crossick:
*Die Kleinbürger. Eine europäische
 Sozialgeschichte des 19. Jahrhunderts.*
 München, C. H. Beck, 1998. 368 o.

A kispolgárság egyike a legkevésbé kutatott társadalmi rétegeknek, ami részben a kispolgári lét közös ismertetőjegyei azonosítási problémájának, részben pedig talán a kispolgár szóra rakódott negatív értékítéletnek is köszönhető. Ezért is kezdett nehéz vállalkozásba a német–angol szerzőpáros, amikor a „hosszú” 19. században kialakuló kispolgárság európai társadalomtörténetének összefoglalásába belevágott.

A szerzők összehasonlító módszerrel kísérlik meg bemutatni azokat a közös jellemzőket, amelyek a nyugat-európai kispolgárságot mint egységes osztályt meghatározták. Az összehasonlítás módszere azt a veszélyt hordozza magában, hogy az amúgy is nehezen elkülöníthető társadalmi csoport az országonkénti különbségek miatt elveszíti egységét. Szerencsére a szerzőknek sikerült megtalálni az egyensúlyt a kispolgári identitás általános jellemzőinek leírása és a nemzeti sajátosságok bemutatása között. Az összehasonlításhoz a példákat elsősorban Franciaországból, Nagy-Britanniából és Németországból vették, ami kiegészül belga, osztrák és olasz utalásokkal (a kelet-európai viszonyok mellőzését nyelvi problémákkal és az itteni kutatás hiányosságaival magyarázzák a szerzők).

A nemzetközi összehasonlítás módszerét különösen a politikai, gazdasági, valamint az intézményes keretek vizsgálatakor alkalmazták. Így például részletesen bemutatják a céhek szerepének és jogállásának változását a 18–19. század során, valamint a tömegpártok és érdekvédelmi szervezetek kispolgárságra gyakorolt befolyását a 19. század végén – 20. század elején. Bár a

könyv a 18. század második felétől a 19. század végéig tárgyalja a kispolgárság társadalomtörténetét, a szerzők külön kitekintő fejezetet szántak a kispolgárság (Magyarországon is) részletesebben kutatott, két világháború közötti történetének. Kitértek a figyelmet szentelnek egy, a korszak kutatását meghatározó témának, a kispolgárság és a szélsőjobboldali tömegpártok kapcsolatának. Itt elsősorban arra törekszenek a szerzők, hogy árnyalják azokat a feltevéseket, amelyek részben a kispolgári értékrend negatív megítéléséből, részben pedig a téma kutatásának hiányosságából adódnak. Rámutatnak például arra, hogy a kispolgárság és a szélsőjobboldal kapcsolatát eddig csak Németországban vizsgálták behatóan (azt is kizárólag a kispolgárságra korlátozva, és nem más társadalmi csoportokkal összevetve), majd ebből általánosították egész Európára, holott még a németországi választási adatok sem azt mutatják, hogy a kispolgárság egyértelműen a nemzetiszocialista pártot támogatta volna. Kiemelik azt is, hogy a fasizmus kispolgári támogatottsága nem tekinthető általános európai jelenségnek, mivel egyes országokban – például Angliában vagy Franciaországban – a szélsőjobb vagy más tömegpártok jelszavainak esélyük sem volt a kispolgárság megnyerésére.

A szerzők egyrészt saját kutatásaikból kiindulva, másrészt pedig az adott országról készült munkák felhasználásával próbálják megfogalmazni azokat a főbb pontokat, amelyek meghatározták a nyugat-európai kispolgárság csoportidentitását. A könyv mégsem tekinthető olyan, a nyugati szakirodalmat kivonatoló összefoglalásnak, amely ezen felül nem nyújt sokkal többet az olvasónak. A már elvégzett kutatások eredményeinek felhasználása nemcsak a szerzők munkáját könnyítette meg, hanem az

olvasóit is, amennyiben áttekinthetővé teszi a kispolgárságról szóló kutatásokat. A könyv másik erénye az, hogy a szerzők nyitottságának köszönhetően különböző – gazdaság-, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti – szempontból megközelítve fogalmazza meg egy társadalmi csoport főbb jellemzőit. Így ez a munka – mint a történeti szintézisek általában – nem kizárólag a történészek számára lehet érdekes olvasmány.

A szerzőpáros a könyv megalkotásának azt a szokatlan módját választotta, hogy nem külön-külön írták meg a fejezeteket, hanem közösen. Ennek ellenére a különböző fejezetek stílusán felfedezhetők bizonyos különbségek, ez azonban nem zavaró, inkább változatossá teszi a szöveget. Mivel a könyv alapjául szolgáló kézirat angolul készült, ezért a német fordításban előfordulnak nehézkes, hosszú körmondatok, s helyenként inkább komikus, mint bosszantó nyomdahiribák (pl. „Fish-and-Ships-Shops”).

Mielőtt áttekintenénk a művet, szükséges kitérni arra, melyik is valójában az a kispolgárság, amelyet a szerzőpáros témájául választott. Annál is inkább szükség van erre, mert a magyar társadalomtörténet-írás is kiemeli, hogy a magyarországi kispolgárfogalom mennyire eltérő a nyugat-európaihoz képest.¹ A könyv tárgya a „régí”, azaz a hagyományos társadalom középosztálya, az önálló kisiparosok, kiskereskedők és piaci árusok rétege, így tehát a szűkebb értelemben vett kispolgárság-fogalmat veszi alapul. A felsorolt foglalkozások közös jellemzője,

hogy termelőeszközeik saját tulajdonukát képezik, megélhetésüket pedig saját munkájukkal, az általuk megtermelt szerény profittal biztosítják. A vizsgálódás köréből tehát kimarad az L. Nagy Zsuzsa által „alkalmazott kispolgárságnak”² nevezett csoport, azaz a kistisztviselő, a közalkalmazott, a hivatali altiszt, a hadsereg tiszthelyettese és a házmester. Haupt és Crossick az „alkalmazott kispolgárság”-ról annyit állapítanak meg, hogy az inkább a 19. század végének – 20. század elejének terméke, és éppen a „klasszikus” kispolgári rétegekből, tehát a kiskereskedők és kisiparosok iskolázott gyermekeiből verbuválódik, akik számára lehetővé vált a felemelkedés, a bizonytalan életmódot ezáltal egy állandóságot nyújtó alkalmazottira cserélve.³

A szerzők megfogalmazásában az a kispolgár, aki egyszerre birtokolja a termelőeszközöket, és használja saját (és családja) munkaerejét a megélhetésre. Közös továbbá bennük, hogy nem havi fix fizetésből élnek, azaz életkörülményeik meglehetősen bizonytalanok. (14–15. o.) A kiindulópont, azaz a kispolgárság-definíció tehát marxi, azaz a termelőeszközökhöz való viszonyban találja meg az osztályjelleg alapvető kritériumát. A könyv azonban túllép az egydimenziójú vizsgálati perspektíván, és a gazdasági és politikai viszonyokon túl a kulturális, életmódbeli és mentalitásbeli különbségekre is hangsúlyt helyez, valamint kiemelten foglalkozik a kispolgári identitás kívülről és belülről történő megfogalmazásával. Ezzel együtt a szerzők igyekeznek leszámolni azokkal a sztereotípiákkal is, amelyek hagyományosan a kispolgári értékekhez és vélt jellemvonásokhoz (fővényesség, aljasság, szűk-

¹ L. Nagy Zsuzsa: *Iparosok, kereskedők és kispolgárok Magyarországon*. In: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen, 1997. 25–37. Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998. Weis István egészen addig megy el, hogy Magyarországon a nyugat-európai értelemben vett kispolgárság nem is létezik. Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930.

² Lásd Nagy Zsuzsa: *Bevezetés*. In: A haszonból élő kispolgár. Kisiparosok és kiskereskedők a két világháború közötti Magyarországon. Debrecen, 1997. 7–9.

³ Vö. Erdei Ferenc: *A magyar társadalom a két világháború között*. In: Gyáni Gábor (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete II. 1920–1944 (Szöveggyűjtemény)*. Budapest, 1980. 92–95.

látókörfűség, idegengyűlölet, megbecsülés vágya és rendszeret) tapadtak. A szerzők azt is igyekeznek elkerülni, hogy a kispolgár szó negatív konnotációktól való megszabadítása vagy legalábbis a fogalom árnyalása egy idealizált, romantikus kispolgár-képhez vezessen.

A kispolgársághoz szorosan kapcsolódik egy másik, szintén eltérő jelentéseket hordozó fogalom, a középosztály, a francia *classes moyennes*, az angol *middle classes* vagy a német *Mittelstand*. A szerzők részletesen bemutatják azt a folyamatot, melynek során kívülről – elsősorban politikusok és társadalomtudósok – meghatározták a középosztály fogalmát, pozitív értékkel bírva el azt (például: azért jó a középosztály, mert kerüli a szélsőségeket). Míg azonban kezdetben éppen a kispolgárság jelenti a középosztály bázisát, a fogalom később egyre exkluzívabbá válik, a kispolgárság pedig alsó középosztály, azaz *lower middle class* lesz, és egyben elveszíti pozitív megítélését, s az eltűnését előreléző sötét jóslatok, a kicsinyességét, a polgári létet majmoló életmódját becsmérlő kritika áldozatává válik. Ezen a ponton érhető tetten a könyv egyik legfőbb erénye: amellett, hogy a szerzők a kispolgárság társadalomtörténetét írják meg, az elemzésből nem marad ki a reprezentáció- és fogalomtörténet sem, azaz a kispolgárság-, valamint a középosztályfogalmak kívülről, illetve belülről megfogalmazott definícióinak összevetése.

A kézművességet tárgyalva a szerzők bemutatják azt az átalakulási folyamatot, melynek során a bedolgozó ipar és a céhek önvédelmi mechanizmusának együttes hatására az intézményes keretek, a mesterek önképe, valamint a mesterek segédekkel és vevőkörükkel kialakított kapcsolata is megváltozott. Míg Nagy-Britanniában a céhekhez hasonló szerveződések a piac és az állami gazdaságpolitika kettős nyomása alatt hamarosan elvesztették jelentőségüket, s Franciaországban a céhek a forradalom alatt végleg kompromittálódtak, német

nyelvterületen a széttagolt gazdasági szerkezetben sokáig tovább élt a céh, örökségét pedig az ipartestületeknek és más korporatív szervezeteknek adta át. A változások mindenütt egybeestek az addig céhtag kézművesekre jellemző „elvárások, nyelvi formulák és kódok átalakulásával” (49. o.), így a régi rend biztonsága iránt érzett vágy ellenére olyan gyakorlati megoldásokat hozott az átalakulás, melyek alapján kiderül, hogy a kézművesek – ellentétben a róluk kialakult sztereotípiákkal – a piaci átalakuláshoz nem kizárólag ellenségesen viszonyultak.

A probléma gazdasági szempontból a kisüzem, az iparosodás és az urbanizáció kapcsolatában fedezhető fel. A bolttulajdonosok számára a nagytőke az áruházak és üzletláncok megjelenéséig inkább közvetve jelentett zavaró tényezőt, függetlenségüket inkább a hitelezőkön keresztül fenyegette. A kézműveseknek ezzel szemben közvetlenül, technológiai téren is konkurenciát jelentett az iparosodás. Ez természetesen foglalkozástól, terméktől, várostól és korszaktól függően eltérő méreteket öltött. A szerzők itt három változatot különböztetnek meg:

1. a bedolgozó kisipar által dominált területeket, ahol az alkalmazkodási kényszer már korán meghatározta a specializált kisüzemmé válás sikerét vagy kudarcát;
2. olyan kézműipari ágazatokat, amelyek a varrógépnek vagy az esztergapadnak köszönhetően legalább egy időre fellendülhettek, illetve azokat a foglalkozásokat, amelyek az iparcikkek javítására és üzembe helyezésére specializálták magukat;
3. azt a típusú kisipart, amely a területileg szűk vagy éppen a termék specialitása miatt korlátozott méretű piacokat szolgált ki.

Ha ezt az osztályozást összevetjük az ipar fejlődési ciklusaival, valamint a városok növekedésével, akkor az egész 19. században a hanyatlás és felemelkedés, a válságok, lehetőségek és újrakezdések sorozatát látjuk. Egyedül Németországban következett be a kistermelés általános és folyamatos

visszaszorulása, így „a 19. századi európai kisüzem központi problémája nem a túlélés vagy hanyatlás, hanem sokkal inkább az átalakulás kérdése volt”. (89. o.)

Az eltérő körülményeknek megfelelően alakult a kispolgárság jövedelme és szociális státusa is. A jómódú mesterek és kiskereskedők egy kisebb csoportja szabadidejét a polgársággal együtt tölthette, s a kisvárosban akár a vezető rétegekhez is tartozhatott. A skála másik felén viszont egy jóval nagyobb méretű csoport található, mely gyakran a bérmunka, a hitelezőktől való függőség és az önállóság között vergődött, lakóhelyét, hétköznapi életét pedig jobbra munkásokkal osztotta meg. Az élethelyzetek sokfélesége, a létfenntartás instabilitásának és a biztonság utáni vágynak kettőssége azonban „nem akadályozta a kispolgárság társadalmi identitásának kialakulását, hanem épphogy annak fontos jellemzőjévé vált”. (290. o.)

A sokféleség, a kispolgárság heterogenitása, a rétegen belüli erős fluktuáció és a különböző életkörülmények és vagyoni helyzet alapján megkérdőjelezhetnének az osztályfogalom létjogosultságát. Vajon mi értelme beszélni kispolgárságról – még ha szűk értelemben véve is –, ha az mind jövedelmét, mind gazdasági viszonyait, mind pedig életmódját tekintve annyira eltérő mintákat mutatott? A szerzők ugyan ezt a kérdést is feszegetik, addig azonban nem mennek el, hogy elvessek a makrostruktúrákban való gondolkodás szükségességét.

A könyv központi részét a kispolgári identitásnak, a kisváros, illetve a nagyvárosi negyed társadalmi kontextusának, a „kisember világának” és a kispolgárságnak a „nagypolitikához” és a „magas” kultúrához való viszonyának elemzése képezi. Néhány a legfontosabb tárgyalt témák közül: a telek- és háztulajdon mint befektetési stratégia; a tulajdon, család és munka mint központi értékek; a szűkebb értelemben vett lakóhely (kisváros vagy nagyvárosi lakónegyed) érdekeinek védelme. Egy kisvárosban vagy

egy nagyvárosi negyedben a „tekintélynek, korrekt viselkedésnek és a becsületnek ... a hétköznapi társas életben központi szerepe volt, megszabta az egyénnek a helyi közösségben elfoglalt helyét”. (155. o.) Ezt egészítette ki a házasság és a család – gazdasági célszerűségéből is – szükségszerűen „súrlódásmentes” működése. A kispolgári család bensőséges jellege és kifelé mutatott makulátlan képe már rég felváltotta a kisüzem céhes rendszabályait. Ennek megfelelően távolodtak a 19. század folyamán a kispolgári ideálok a munkásokkal való, a munka által közvetített szolidaritástól, s így váltották fel végleg a bérmunkaviszonyok a céhes kötődéseket. Az üzemben, a fogyasztói szövetkezetek vagy éppen politikai jelszavak körül kialakult konfliktusok hatására a kispolgárok egyre inkább megszabadultak az 1848-ban még jellemző „néppel való azonosulástól”. (202. o.)

Időtől és helytől függetlenül, minden változástól eltekintve maradtak viszont olyan elemek, amelyek megtartották szilárd pozíciójukat a kispolgárok mentalitásában: a család, a helyhez kötöttség és a tulajdon. A család központi jelentőségű maradt, mert az intim kapcsolatok nem csak érzelmileg kompenzálták a külső veszélyeket, hanem – a boltban inkább, mint a műhelyben – egyben a gazdasági egzisztencia hordozói is voltak. A helyhez kötöttség továbbra is fontos maradt, és nem is feltétlenül a kisüzem munka- és cserekapcsolatainak dimenziójában, hanem inkább olyan ideális térként, amelyben a gazdasági körülmények könnyen átláthatók és irányíthatók. „Helyi piacok, helyi vásárlók és kereskedők, őszinteség, családiasság és a lokális gazdaság egymásrautaltsága, ezekkel a jelszavakkal védtek a kiskereskedők és kézművesek nemcsak gazdasági alapjaikat, hanem morális értékeiket is.” (264. o.) Ezzel a kispolgárság fokozatosan eltávolodott a munkásság, a polgárság és az új középosztályok mindinkább kialakuló és elméletileg is meghatározott csoportjaitól. Tulajdon alatt pedig a szerzők

nem pusztán a polgári törvénykönyv definícióját értik, hanem egyben a kispolgárság morálökonomikus látásmódját és munkatitikáját is. A kemény munkával szerzett, legtöbbször mindenki számára látható tulajdon a hivatásbeli rátermettség, a becsületes életmód és a személyes érdeknek jelének számított. Még a liberális Angliában is továbbbélte ez a fajta, a piaci logikának ellentmondó igény a „trade”-fogalomban. (267. o.)

Mindezen tényezők egyik lehetséges olvasata szerint a kispolgári identitás valójában szimpla átvételből, a polgári lét olcsó utánzásából táplálkozott, miközben a kispolgár gazdasági függősége növekedett, s ennek köszönhetően a csoport politikailag egyre könnyebben felhasználhatóvá vált. Mivel azonban a kispolgári identitásnak ez az eleme nagymértékben a külső befolyásoló tényezőknek köszönhető, ezért ebből a szempontból sokkal meghatározóbb volt az egyes nemzetek történelmének alakulása. Így például Nagy-Britanniában a vallási nonkonformizmus és a liberális értékek, Franciaországban pedig a mélyen gyökerező republikánus tradíció akadályozta körükben a szélsőségesen jobboldali irányultságot.

Ugyanakkor azonban a szerzők rámutatnak a kispolgári önkép stabil alapjára is. Ide tartozik a gazdag spekulánsok és monopolisták oligarchiájával való ellentét, a központosított állammal szemben tanúsított bizalmatlanság, a helyi önkormányzat ideálja, az átláthatóbb kisközösség előnyben részesítése a névtelen piac által szabályozott társadalommal szemben, végül az említett alapértékek, a tulajdon, gazdaság és munka morális alapon történő felfogása. Ezen jellemzők egyike sem reakció – hívják fel a fi-

gyelmet a szerzők, majd arra utalnak, hogy az első látásra hasonlóknak tűnő diskurzusok időben vagy térben eltérő pontokon a politikai bal- vagy jobboldal különböző besorolásához vezettek. A politikai aktivitás az 1848-as forradalmak radikális demokrata elkötelezettségétől a reformliberalizmus és a vallásosság által motivált önszegélyező és szövetkezeti mozgalmon át egészen a 20. század elejének szélsőjobboldali, államellenes vagy antibolsevista mozgalmak támogatásáig terjedt.

A felsorolt tényezők mind hozzájárultak ahhoz, hogy a kívülálló a kispolgárt Janusarcúnak tekintse: a kispolgár egyszerre vesz részt a „nép” hétköznapi életében, ugyanakkor kérlelhetetlen háziúr, a középosztály tagjának tartják (és tartja saját magát is), ugyanakkor hétköznapijait munkáskörnyezetben éli, egyszerre vonzódik a radikális politikai eszmékhez, ugyanakkor értékrendje és rendszeretete inkább konzervatív nézetekre vall.

Geoffrey Crossick és Heinz-Gerhard Haupt a „hosszú” 19. századi kispolgárság társadalomtörténetének összefoglalásával nem pusztán egy máig is kevésbé ismert társadalmi csoportot ábrázolnak. Művüknek aktualitást ad annak bemutatása, hogy a kisipart és a kiskereskedelmet fenyegető multinacionális mamutcégektől való félelem nem új jelenség. Egy évszázaddal ezelőtt már hasonlóképp lezajlott ez a folyamat, s ez egyben reményt is ad arra, hogy – akár csak a tárgyalt korszakban – ma sem kell a kisipar és a kiskereskedelem teljes eltűnésétől tartani.

PERÉNYI ROLAND